

СТЕПАНЕНКО

Микола Іванович —
доктор філологічних наук,
професор, ректор Полтавського
національного педагогічного
університету ім. В.Г. Короленка

ЛУКАШ

Наталія Миколаївна —
кандидат філологічних наук,
асистент кафедри української
мови Полтавського національного
педагогічного університету
ім. В.Г. Короленка

УКРАЇНСЬКА МОВОЗНАВЧА НАУКА: ВІХИ, ПОСТАТІ

Рецензія на книгу М. Железняк, Г. Козачук
«Українська мова. Хрестоматія»

Хрестоматія містить біографічні нариси про видатних українських мовознавців із зазначенням їхніх найголовніших публікацій, уривки з праць та низку запитань-відповідей для перевірки засвоєння знань. Цей науково-методичний комплекс подає першоджерела до мовознавчих курсів.

Вихід у світ хрестоматії української мови є, безперечно, важливою подією в культурному й науковому житті нашої країни. Потреба в такій праці очевидна, оскільки «збереження пам'яті про своїх пращурів, особливо якщо це люди, котрі формували духовний потенціал своєї нації, надзвичайно важливе для кожного народу», — зазначає у зверненні, яким відкривається книга, академік НАН України Я.С. Яцків.

Хрестоматія — видання, що містить літературно-художні або науково-популярні твори чи уривки з них, підібрані відповідно до навчальної програми певного курсу. Українське мовознавство має певні здобутки у створенні такого роду зібрань наукових розвідок. Це передусім «Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови» (у 2 т.), яку підготував П. Тимошенко (1959–1961), «Історія українського правопису: XVI–XX століття: хрестоматія», яку впорядкували В. Німчук та Н. Пуряєва (2004), «Історія української мови. Хрестоматія», яку уклали С. Єрмоленко та А. Мойсієнко (1996). «Українська мова. Хрестоматія» (в 3 кн. Укладачі: М. Железняк, Г. Козачук. К., 2014) — науковий проект і плід багаторічної праці Ганни Козачук та Миколи Железняка — зразок загальної хрестоматії, екстрапольованої на увесь простір вітчизняного мовознавства, що в найзагальніших контурах репрезентує розвиток лінгвістичної думки в Україні.

Автори, усвідомлюючи значення першоджерел для повноцінного оволодіння нормами сучасної літературної мови, чітко окреслюють свою мету — представити широкому загалу студентів-філологів «потрібного й ефективного помічника в

ознайомленні й засвоєнні думок кращих представників української лінгвістики». Звісно, укладачі свідомі того, що лімітоване за обсягом видання не може акумулювати в собі доробок усіх знакових у вітчизняному мовознавстві постатей. Добір текстів зумовлений прагненням «простежити шлях, який пройшла українська лінгвістика від емпіричного процесу накопичення необхідних для встановлення наукового напрямку даних до розвиненої системи наукових галузей, що в єдності становлять українську мовознавчу науку».

До хрестоматії увійшли уривки фундаментальних наукових розвідок, що становлять золотий фонд української лінгвістики і є «важливим джерелом для успішного засвоєння основних мовознавчих дисциплін, які вивчаються на філологічних спеціальностях класичних та педагогічних університетів». Автори цих студій — учені, масштаб діяльності яких гідний подиву. З-поміж них, зокрема, Є. Тимченко — дослідник історії мови, діалектології, граматики, фонетики, орфографії, лексикографії тощо; А. Білецький, інтереси якого пов'язані з класичною філологією, порівняльно-історичним мовознавством, етимологією, лінгвістичною семіотикою, типологією, описовою грамацією, лексикологією та лексикографією, ономастикою, топонімією, неоелліністикою; В. Ващенко, спадщину якого репрезентують праці з сучасної української літературної мови, української діалектології, історії української мови, стилістики, лексикології, лексикографії, лінгводидактики, шевченкознавства; О. Мельничук, у полі зору якого — глобальні проблеми мовознавства (система і структура мови, мова і мислення, знакова теорія мови, роль мови в житті суспільства), діалектологія, історія мови, лексикографія, синтаксис та ін. Цей перелік можна продовжувати і продовжувати.

Винятково актуальними для сьогоденної лінгвістики є дослідження, що спонукають замислитися над тим, звідки бере початок українська мова, де її первні, яке місце вона займає в сім'ї слов'янських мов. Синтезом певної системи думок є матеріали з наукового доробку М. Максимовича, А. Кримського, І. Огієнка,

Ю. Шевельова, присвячені проблемам генезису, розвою й нормалізації української мови. Сутнісний посил розгляданих праць один: старожитність української мови не викликає щонайменшого сумніву. Для М. Максимовича свідченням давності української мови є той факт, що вона представлена органічною єдністю двох діалектів: «Народный Южнорусский языкъ запечатлѣнъ наибольшимъ единствомъ образования и состава въ своихъ мѣстныхъ разностяхъ, такъ, что въ немъ можно различить, и то не очень рѣзко, только два нарѣчія: Восточное — Украинское или Малороссійское, и Западное — Галицкое или Червонорусское. Сія печать единства на языкѣ Южнорусскомъ служить ручательствомъ за древность его образования, которое произошло, безъ сомнѣнія, не позднѣе древняго періода, а не въ средній времена, какъ полагали нѣкоторые» [кн. II, с. 103—104]. Давність та окремішність української мови лінгвіст відстоює і у «Филологических письмахъ к М.П. Погодину» (1856), де на прикладах із фольклору та «Слова про Ігорів похід» аргументовано вмотивовує її цілковиту самостійність, руйнуючи своєрідний міф про походження трьох східнослов'янських мов — української, російської й білоруської — із давньоруської мови [кн. II, с. 118—127]. А. Кримський переконливо доводить, що всією «сукупністю своїх познач, жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI віку — це цілком рельєфна, певно означена, ярко індивідуальна лінгвістична одиниця; і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоруської мови, бо ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських особливостей» [кн. II, с. 53]. Такий же погляд обстоює й І. Огієнко, зазначаючи, що «пам'ятки української мови дійшли до нас тільки з XI віку, але й вони свідчать, що вже тоді наша українська мова мала свої основні риси, відмінні від рис мови російської» [кн. II, с. 222].

Українська мова пройшла тривалий і воістину складний шлях від своїх першопочатків до сучасного стану, сягнувши небаченого

лексичного багатства, фонетичного розмаїття і граматичної гнучкості. У цьому аспекті велику інформативну вагу мають дослідження, що дають розуміння основних етапів її становлення. Йдеться, зокрема, про праці «Из записок по русской грамматике» О. Потебні [кн. III, с. 56–65; 67–70], «Грамматика русского языка для школъ среднихъ» О. Огоновського [кн. II, с. 240–248], «Грамматика малороссійскаго нарѣчія, или Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаніями и сочиненіями. Сочин. Ал. Павловскій» О. Павловського [кн. III, с. 8–20], «Руска граматика. Уложили Степан Смаль-Стоцький і Федір Гартнер» С. Смаль-Стоцького [кн. III, с. 124–134], «Нарис літературної історії української мови в XVII ст.» П. Житецького [кн. I, с. 213–222], «Синтаксисъ русскаго языка» Д. Овсяннико-Куликовського [кн. II, с. 194–208], «Історичний розвиток українських (здрібнелих та згрубілих) чоловічих хресних імен із окремішньою увагою на завмерлі суфікси» В. Сімовича [кн. III, с. 110–116], «Історична фонологія української мови» Ю. Шевельова [кн. III, с. 187–211], «Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору)» С. Бевзенка [кн. I, с. 10–18], «Розвиток структури слов'янського речення» О. Мельничука [кн. II, с. 135–164], «З приводу особової назви Гостята в новгородській берестяній грамоті № 9» Л. Гумецької [кн. I, с. 177–181], «Українська морська й судноплавна термінологія» О. Горбача [кн. I, с. 122–140], фрагменти яких представлені у хрестоматії.

Як позитивне виділимо й те, що до хрестоматії увійшли й ті праці вчених-мовознавців, у яких послідовно й глибоко осмислено історію мови у зв'язку з етногенезом українців (наприклад, студії М. Максимовича «Собрание сочинений М.А. Максимовича. Т. III. Языкознание. История словесности» [кн. II, с. 100–109], І. Огієнка «Історія української літературної мови» [кн. II, с. 218–230] тощо).

Заслуговує на увагу цикл статей, присвячених термінологічним поняттям *Укра-*

їна, українська мова, Русь, руська мова. Так, у праці М. Максимовича «Собрание сочинений М.А. Максимовича. Т. III. Языкознание. История словесности» висловлено переконання, що «собственно Русскимъ языкомъ называется у насъ теперь языкъ Великороссіянъ, которые сами себя зовутъ и въ Малороссіи называются — собственно Русскими; народный же языкъ Южной Руси называется обыкновенно Малороссійскимъ нарѣчіемъ, также какъ народный языкъ Бѣлой Руси — нарѣчіемъ Бѣлорусскимъ. Но въ Галиціи и по сую пору тамошній языкъ не пересталъ называться просто языкомъ Русскимъ — тѣмъ именемъ, которое и всей Южно-Русской рѣчи принадлежало изстари, которымъ назвалась она первая, еще прежде чѣмъ усвоилось оно языку Великороссіянъ» [кн. II, с. 102].

Неабияку інформативну цінність становлять спостереження І. Огієнка про те, що найстаршою назвою українського народу і його першої держави є Русь: «З XIV-го ст. входить в ужиток нова назва нашого краю, Мала Русь, Малоросія. Постанія цієї назви приписується грекам, які знали вже дві Русі, північну і південну, й стали Україну звати Малою Руссю, Микга Rosia, цебто Русь старша, початкова, основна, давніша, бо Русь північна була для них новою» [кн. II, с. 229]. Саме з України державна назва *Русь* перейшла на північ. Варто зазначити, що немає жодних підстав пов'язувати історію хороніма *Україна* тільки з назвами *Русь, Малоросія*. Згадаймо про номени *Сарматія, Роксоланія*, які активно побутували в XVII ст. [кн. II, с. 230].

В історії української національної літературної мови винятково важливу роль відіграв полтавсько-київський діалект, якому справжнє життя дали І. Котляревський і Т. Шевченко. Поставши на основі південно-східного наріччя, наша мова увібрала в себе ознаки говорів південно-західного й північного наріччя. Тому автори рецензованої праці відвели багато місця, причому цілком заслужено, текстам, у яких порушено актуальні проблеми діалектології в синхронному та діахронному планах. Це, зокрема, праці Ф. Жилка «Нариси з діалектоло-

гії української мови» [кн. I, с. 187–204], І. Зілинського «До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів» [кн. II, с. 8–13], О. Курило «Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів» [кн. II, с. 76–90], К. Михальчука «Нарѣчя, поднарѣчя и говоры Южной России въ связи съ нарѣчіями Галичины» [кн. II, с. 171–181], І. Верхратського «Про говор галицких Лемків. Написав Іван Верхратский» [кн. I, с. 105–115], М. Жовтобрюха «Уніфікація норм української літературної мови і діалекти» [кн. I, с. 230–239].

Укладачі хрестоматії не оминули увагою роботи вчених-лінгвістів, присвячені теперішньому стану української мови, — «Курс сучасної української літературної мови» Л. Булаховського [кн. I, с. 55–61; 63–65; 67–73], «Українська літературна мова» М. Жовтобрюха [кн. I, с. 240–249], «Уваги до сучасної української літературної мови» О. Курило [кн. II, с. 64–74], «Норми української літературної мови. Наголос» О. Синявського [кн. III, с. 79–90; 92–102], «Вчення про словотвір (словотворчі частини слова)» І. Ковалика [кн. II, с. 19–36], «Українська лексикологія. Семантико-стилістична типологія слів: посібник для студентів-філологів» В. Ващенко [кн. I, с. 80–98], «Номінатив і датив в українській мові» Є. Тимченка [кн. III, с. 154–178]. У лінгвістичних студіях, про які йдеться, знаходимо цінні спостереження, що стосуються особливостей творення й функціонування одиниць різних рівнів лінгвальної системи.

Сучасна українська літературна мова не лише повсякчас демонструє свої невичерпні фонетичні, лексичні, граматичні, словотвірні, стилістичні можливості. Вона як елемент національної ідеї зберігає духовні, історико-культурні надбання та цінності, маніфестує найсуттєвіші риси українського менталітету. «Мова править за живий та безпосередній відбиток усього психічного складу того народу, що нею говорить, — слушно зауважує К. Михальчук. — У словнику, фразеології, у так званих ідіомах мови нерідко відбилися щонайінтимніші і щонайхарактерніші риси фантазії, почуттів та

думок даного народу, які часом не можна віддати мовою іншого народу. Разом із тим, з рідної мови є носій вікових надбаннів розумової та моральної культури даного народу й пам'ятка побутових, громадських та політичних долі і вражінь, що він зазнав їх протягом усенької своєї історії. Нарешті, з рідною мовою даного народу органічно зв'язуються віками накопичені продукти його художньої — усної й пісенної творчості, що з ними тісно сполучені так само різні інтимні подробиці його світового й побутового вжитку. Одне слово, рідна мова народу — цей живий, безпосередній вислів усієї його особистості, його душевного життя й його генія» [кн. II, с. 184].

Зі сторінок книги черпаємо інформацію про основні віхи життєпису й наукової діяльності мовознавців, чия титанічна робота здобула визнання сучасників і, переконані, буде високо поцінована прийдешніми поколіннями. Лаконічні й інформативно місткі біографічні нариси підсумовують наукові здобутки вітчизняних дослідників. Кожен розділ (а всього їх 31) містить, крім цього, портрет ученого, додаткову літературу про нього, перелік основних наукових праць.

Часто використовуваний у текстах терміноапарат репрезентований лінгвістичною лексикою різних періодів, зокрема й тією, що втратила свою актуальність на сучасному етапі розвитку мовознавства. Це, безумовно, шкодить цілісності сприймання викладу. Тому неабияким здобутком рецензованої праці вважаємо лексикографічний супровід першоджерел — пояснення термінів, які на сьогодні перейшли до пасивної лексики. Він має як практичне значення — допомагає краще орієнтуватися в текстах і досить точно інтерпретувати реалії, описані в першоджерелах, так і теоретичну вагу — засвідчує тривалий і нелегкий процес становлення української лінгвістичної терміносистеми. Основний корпус незрозумілих слів становлять одиниці з різних галузей мовознавства: фонетики (*шелестозвуки, співзвуки, спозвуки* — приголосні звуки; *вокали, самозвуки* — голосні звуки; *піввокали* — голосні неповного творення (ь і ъ); *диспаляталі-*

зація шелестівок — ствердіння приголосних), морфології (*речівник, сущик* — іменник; *злучник* — сполучник; *приложник* — прикметник; *причасник* — дієприкметник; *оклик* — вигук; *іменяк* — називний відмінок; *рідник* — родовий відмінок; *творняк* — орудний відмінок; *зовний відмінок* — кличний відмінок; *скосний* — непрямий відмінок; *ніякий рід* — середній рід; *будущик* — майбутній час дієслова; *минушик* — минулий час дієслова; *причасник* — теперішній час), синтаксису (*складня* — синтаксис; *речене поєдинче* — просте речення; *атрибут* — означення; *спійка* — зв'язка; *зерове дієслово* — нульова дієслівна зв'язка; *зовник* — звертання), морфеміки (*пень* — корінь; *наросток* — суфікс; *окончане, накінчик* — закінчення) та ін. Щоправда, потрактування таких лексем, як *дифтонг, ізоглоса, генезис, спорадично, квалітативний, квантитативний, експресивний, модифікувати*, видається зайвим, оскільки вони не знизили своєї функційної активності.

Важливим фрагментом книги є лінгводидактичний коментар — спеціальні запитання й завдання, які вимагають попередньої вдумливої роботи з текстом, допомагають досягнути засадничі положення першоджерел, сформувані чітко й правильно розуміння матеріалу, краще засвоїти фаховий термінологічний апарат. Звичайно, наявність методичного забезпечення може викликати певні заперечення. Однак, як видається, такий складник книги цілком

прийнятний, оскільки рецензоване видання — науково-методичний комплекс, адресований певному колу користувачів — студентам філологічних спеціальностей педагогічних та класичних університетів, учням старших класів. Система контрольних запитань употужнює значущість хрестоматії і слугує запорукою того, що вона стане надзвичайно актуальною в процесі вивчення курсів «Історія української мови», «Сучасна українська мова», «Українська діалектологія» у вишах.

Наостанок скажемо про структуру книги. Вона, на наш погляд, може бути іншою. Абетковий принцип розміщення, звичайно, має свої переваги, однак доцільніше було б об'єднати матеріал за тематичним критерієм.

Поза всяким сумнівом, книга «Українська мова. Хрестоматія», над якою сумлінно і вдумливо потрудилися автори, — це цінний і, основне, украй потрібний довідник, що містить актуальну інформацію про розвиток лінгвістичних ідей в Україні. Він, за словами авторів, дає змогу «не лише вивчити оригінальні наукові джерела, а й поглибити фахову підготовку, розширити лінгвістичну ерудицію, виробити методику глибокого критичного опрацювання наукової літератури, сформувані власну думку щодо вирішення складних питань у мовознавстві». Переконані, що видання буде достойно поціноване як фахівцями-філологами, так і широким загалом шанувальників рідного слова.